

Раїса Євтушенко,
Заслужений працівник освіти України,
Головний спеціаліст Відділу змісту освіти, мовної політики та освіти національних меншин
Директорату дошкільної, шкільної, позашкільної та інклюзивної освіти
Міністерства освіти і науки країни

Ірина Піскарьова,
учитель-методист, керівник Освітнього відділу
Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума»,
Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»

Ігор Щупак,
Заслужений працівник освіти України, кандидат історичних наук,
директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума»,
Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ БАБИНОГО ЯРУ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ (до 80-х роковин трагедії Бабиного Яру)

Україну в ХХ столітті спіткало чимало трагедій, серед яких – Голодомор, Голокост, українсько-польський конфлікт та Волинська трагедія, депортація кримсько-татарського народу. Вивчення цих історичних подій та явищ на основі сучасної методології має великий освітній та виховний потенціал.

У 2021 році Україна і світ відзначають 80-ті роковини трагічних подій у Бабиному Яру. Подібно до табору смерті Аушвіц-Біркенау в Освенцимі, Бабин Яр в Україні став символом знищення євреїв Європи під час Голокосту. Тільки за два дні 29-30 вересня 1941 р. тут було розстріляно нацистами близько 34 тисяч євреїв. Декілька наступних років у Бабиному Ярі продовжувалися вбивства десятків тисяч євреїв, а також радянських військовополонених, представників українських націоналістичних груп, ромів, активістів комуністичної партії та інших «ворогів рейху».

Історичні подробиці

На момент захоплення міста вже діяв наказ про повне знищення євреїв в окупованих районах Радянського Союзу. Зазвичай, таким акціям передували певні проміжні кроки – реєстрація, концентрація, ізоляція, ідентифікація євреїв. Натомість

у Києві подібні заходи не проводились, гітлерівці вдалися тут до прискорених методів винищення.

28 вересня, тобто за день до початку трагедії, на будинках окупованого нацистами Києва з'явилися оголошення російською, українською та німецькою мовами:

«Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельникова – Доктерівській (коло кладовища). Всі повинні забрати з собою документи, гроші, білизну та інше. Хто не підпорядкується цьому розпорядженню, буде розстріляний. Хто займе жидівське мешкання або розграбує предмети з тих мешкань, буде розстріляний».

Що було далі – відомо...

Інформація щодо кількості жертв, знищених протягом двох днів, міститься у донесеннях есесівців, нацистського командування. В одному з них зазначена точна цифра: *«Зондеркоманда 4а у співробітництві зі штабом групи та двома батальйонами поліцейського полку «Південь» 29 та 30.09.1941 р. стратила у Києві 33 771 єврея».*

Відомо, що розстріли єврейського населення Києва, щоправда у менших масштабах, тривали і в першій половині жовтня 1941 р. та й пізніше. За документами нацистських підрозділів, у місті відбулися ще кілька *«акцій за законами воєнного часу»* – саме таким чином у донесеннях СС маскувалися розстріли євреїв.

У середині 1943 р. на території України, за наказом Головного імперського управління безпеки (РСХА), розпочалось знищення слідів масових страт шляхом спалення – так звана *«акція 1005»*. Уповноваженим РСХА за вирішенням цієї проблеми на Сході був колишній командир зондеркоманди 4а штандартенфюрер СС Пауль Блобель. Було сформовано 2 команди – 1005а у Києві та 1005б у Дніпрі, які спільними зусиллями розпочали роботу 18 серпня 1943 р. Свідченнями намагань нацистів стерти сліди злочину стали спогади ув'язнених, яких відігнали із Сирецького табору Києва для *«допомоги»* у спаленні жертв:

«...Витягнуті трупи укладалися шарами на спеціально влаштовані майданчики таким чином, що після кожного шару з трупів укладалися дрова, обливалися відпрацьованим автолом, змішаним з гасом, а потім... майданчик підпалювався, і таким чином згорали одночасно близько 5 000 трупів. Таких майданчиків за час роботи з 18 по 26 серпня було влаштовано не менш 10 [...] Переважна більшість розкопаних трупів складалася з цивільного населення, серед яких були жінки і чоловіки різного віку, а також і діти...»

Бабин Яр став велетенською братською могилою – символом злочинів нацистів на українській землі.

Після звільнення Києва на початку жовтня 1943 р. у місті розпочала роботу *«Надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників»* (НДК). Щоправда, масштабних розкопок та ексгумації людських останків вона майже не проводила. Втім, на основі проведених розслідувань проти нацистів та їхніх поплічників, вдалося встановити шокуючі дані по знищенню населення. Але навіть в офіційних документах слова *«євреї»* взагалі не згадувалось, на тривалий період поступившись місцем означенню *«мирні громадяни»*.

Трагедія Бабиного Яру та інші події Голокосту, масові вбивства, знецінення людського життя вплинули на загальну атмосферу в українському суспільстві, позначились на багатьох подіях історії України. Із шести

мільйонів європейських євреїв, знищених нацистами та їх поплічниками у ході «остаточного вирішення єврейського питання», близько 1,5 мільйона були українськими євреями.

Безумовно, вивчення полікультурної історії України неможливе без розгляду цієї сторінки історії, що, зокрема, відповідає сучасним рекомендаціям Ради Європи.

Україна стала першою державою на пострадянському просторі, яка включила питання історії Голокосту до державних програм для загальноосвітніх шкіл із всесвітньої історії та історії України. Адже Голокост – це складова світової, європейської та української історії. Відповідні матеріали знайшли відображення у шкільних підручниках історії. Історія Голокосту є надзвичайно важливою для формування світогляду учнів, їхньої історичної свідомості на основі аналізу уроків минулого.

Українська держава й українське суспільство разом із світовою спільнотою готується відзначити 80-ті роковини трагедії у Бабиному Яру.

Кабінет Міністрів України видав Розпорядження № 1010-р від 14 липня 2021 р. «Про затвердження плану заходів, пов'язаних з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру». Згідно з документом, заплановане, зокрема, таке:

заходи із благоустрою та розвитку Національному історико-меморіального заповіднику «Бабин Яр»;

жалобні заходи на території Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» за участі представників органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадськості, благодійних організацій, єврейських організацій, у тому числі міжнародних, духовенства, народних депутатів України, високих іноземних гостей та дипломатичного корпусу іноземних держав;

заходи із вшанування подвигу Праведників Бабиного Яру;

організовано та проведено у закладах освіти загальнонаціональний урок пам'яті 29—30 вересня 2021 р., приурочений до 80-х роковин трагедії в Бабиному Яру⁴

педагогічну конференцію «Уроки Голокосту»;

конкурс творчих робіт учнів, вчителів, студентів та аспірантів «Уроки війни та Голокосту – уроки толерантності», родинних історій війни;

тематичних уроків, лекцій, бесід, виставок, експозицій, інших заходів про трагічні події у Бабиному Яру (зокрема, з використанням онлайн-формату) у закладах освіти, військових частинах, закладах культури, та ін.

На уроках пам'яті, які планують проводити в навчальних закладах, варто згадати події Другої світової війни та злочини тоталітарних режимів, які є організаторами геноцидів. Важливо звертати увагу учнівської молоді не тільки на трагедію *знищення*, але й на *опір* нацистським катам та *спасіння* переслідуваних. Тисячі людей залишилися в живих завдяки небайдужій та насправді людяній позиції неєврейського населення. Україна займає четверте місце у світі за кількістю Праведників народів світу, які з ризиком для власного життя та життя своїх рідних, дітей рятували євреїв від нацистського геноциду. Подвиг цих українців є прикладом справжнього героїзму, важливим моральним уроком історії Голокосту.

Для учнів 1-4 класів ми рекомендуємо проведення «уроків толерантності». У збірці «Уроки Голокосту: мужність, пам'ять, співчуття» (див. *Список додаткової літератури, 15*) надруковані методичні матеріали по виховним заходам вчительки історії С. Резнікової, що сприяють розвитку в учнів здатності до безконфліктного спілкування. Наприклад, у ході інтерактивної вправи «Подорож в бухту Милосердна» в учнів виховується поважне ставлення до інших людей, культур, націй.

Для учнів початкової школи можна рекомендувати також проведення заняття «Три ляльки», методика якого створена Міжнародною школою

викладання та вивчення Катастрофи (Єрусалим, Ізраїль) (*див. Список додаткової літератури, 15*). В якості дидактичного прийому використовуються розповіді про дитячі ігри та іграшки, що займає особливе місце в світі дитинства. Учні знайомляться з історією ляльок, які належали єврейським дівчаткам у різних країнах, їх долю в роки Другої світової війни. На занятті діти вчаться співпереживати, цінувати рідний дім, родину, друзів.

Під час проведення занять для **учнів 5-9 класів**, присвячених трагедії Бабиного Яру, необхідно врахувати те, що дана категорія дітей є емоційно дуже вразливою, що зумовлює необхідність відповідного відбору навчально-методичного матеріалу. Година спілкування «Стосунки між народами – “свої” та “чужі”», матеріал до якого Ви знайдете у *посібнику І. Щупака (див. Список додаткової літератури, 17)*, будуть сприяти розумінню важливості «знати й любити свій народ та знати й поважати усі інші».

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» за сприяння Міністерства освіти і науки України продовжує проект з використанням фотоматеріалів, документів з історії власної сім'ї – створення стіни пам'яті **«Історія родини – історія країни»**. Саме через участь у такому проекті у молоді приходить розуміння родинного коріння, причетності до історії рідної країни та спонукає до створення власних проектів. Для організації такого заходу необхідна вертикальна поверхня, на яку будуть прикріплюватися документи, фотоматеріали, спогади родин учнів про Другу світову війну. Організація такого проекту потребує додаткової підготовки, зокрема роботи з рідними учнів.

Уроки Голокосту крізь призму сторітелінгу пропонують у своєму методичному доробку вчителі В. Ободовська та С. Пастух (*див. Список додаткової літератури, 14*). Цей формат спонукає учнів до пошуку інформації, що відбувалися в роки Другої світової війни у нашій країні, нашому місті, в інших містах світу, пробуджує інтерес до історії. Учні

навчаються створювати історії, які дають право обирати і критично мислити, викликають певні емоції – переживання, радість, співчуття тощо.

Учні 8-9 кл., як правило, готові сприймати початкову інформацію про Голокост. Важливо подавати цю інформацію не у вигляді низки фактів, понять, а пов'язувати її з конкретними подіями, долями конкретних людей. Такий підхід персоніфікує, «залюднює» історії, робить її «живою». Для розповіді про Голокост через долі конкретних людей можна використати, наприклад, *посібник І. Щупака (див. Список додаткової літератури, 17)*, де розповідається про унікальну історію рятування сім'ї Вайсів українською та польською родинами. Пізніше один із врятованих дітей цієї сім'ї – Шевах Вайс – очолив Кнесет (парламент) Ізраїлю; інший – Арон Вайс – став відомим істориком, дослідником Голокосту.

Цікавий історичний та методичний матеріал можна знайти в навчальному посібнику А. Подольського (*див. Список додаткової літератури, 10*).

Біографічні нариси про Праведників народів світу та історії рятування ними євреїв містяться у науково-популярному виданні «Ті, хто повертають віру в людину» (*див. Список додаткової літератури, 13*).

Для старшокласників може бути проведено заняття про драматичні історії рятування за матеріалом посібника І. Щупака (*див. Список додаткової літератури, 17*) «Митрополит Андрей Шептицький і дилеми морального вибору». Заняття дасть можливість познайомитись зі спогадами А. Шептицького та його сучасників періоду нацистської окупації України, розглянути моральні дилеми вибору, що поставали перед людьми в суворі часи випробувань.

Через родинні історії, використовуючи технологію «Жива бібліотека», вчителька Т. Ланевська пропонує прийоми роботи з учнями (*див. Список додаткової літератури, 14*). Головною ідеєю технології є створення можливості для безпосереднього спілкування між учнями та «живими книгами» – вчителями, батьками, учнями-волонтерами. Саме вони виконують

роль людей, які пережили Голокост і були врятовані Праведниками народів світу. «Жива бібліотека» вчить учнів сприймати різні відтінки людського вибору й намагатися знайти кілька виходів з однієї ситуації.

Учні 10-11 кл. вже мають досвід роботи з історичними джерелами. Ця робота передбачає розгляд учнями не лише офіційних документів, але також звернення до особистих свідчень, спогадів. Рекомендуємо для такої роботи посібник «Розслідування Голокосту від куль» (див. *Список додаткової літератури, 11*). Посібник містить унікальні матеріали, задокументовані співробітниками французької організації «Яхад-Ін_Унум» – одного із провідних центрів дослідження геноцидів у світі.

Цікавий методичний прийом пропонує учитель історії Тетяна Ланевська (див. *Список додаткової літератури, 15*). Педагог пропонує методичну розробку історичної драматизації «Партитура Шопена, обпалена фотографія і п'ята графа або «Чи можна зіграти Гімн Свободи на інструменті насильства?»». Тут наводиться історія спасіння двох єврейських дівчат, сестер Жанни і Фріни Аршанських, яких врятувала родина Боганча та... музика. Учні, учасники драматизації можуть відчуті епоху, зігравши певну роль у імпровізованому міні-спектаклі. Головне, працюючи з учнями, вчасно «виводити» їх із ролі і наприкінці заняття проводити обговорення та підсумування.

На уроках всесвітньої історії та історії України для учнів 10-х кл. рекомендуємо використовувати матеріали книги Стефана Брухвельда та Пола Левіна «Перекажіть це дітям вашим...» (див. *Список додаткової літератури, 12*). Тут розглядаються передумови, перебіг та наслідки Голокосту. Фотографії, карти, листівки, сторінки українських окупаційних газет, думки істориків – це той матеріал, з яким учні зможуть працювати самостійно. Цей матеріал можна також використовувати для роботи у групах.

Для проведення виховних заходів, церемоній до вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, корисними будуть розробки вчителів Н. Дворник,

Г. Погончика, Л. Тягло, С. Шкляєвої, М. Шпак (див. *Список додаткової літератури, 15*). Для учнів 5-11 кл. такі заходи можна проводити на місцях пам'яті, в музеях.

Додаткову навчально-методичну літературу вчителі можуть безкоштовно отримати через замовлення до Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», який співпрацює з Міністерством освіти і науки України; на сайті <http://tkuma.dp.ua/> у розділі «Публікації» ви можете вибрати зазначені тут видання (більшість книг є в електронному вигляді).

Замовити літературу Інституту «Ткума» і Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» можна також, написавши на електронну адресу librarytkuma@gmail.com або звернувшись за телефоном +38 056 7177012). Навчально-методична література, що пропонується, рекомендована до використання в навчальному процесі та отримала відповідні грифи Міністерства освіти і науки України.

СПИСОК ДОДАТКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабин Яр. Історія і пам'ять. За ред. В. Гриневича та П.-Р. Магочія. – Київ: Дух і Літера, 2016.
2. Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя: збірник навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки та документального фільму / Ред.-упор. В. Бобров. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2017.
3. Базовий історичний наратив Меморіального Центру Голокосту «Бабин Яр» / Колектив авторів: Карел Беркгоф (голова), Анна Абакунова, Владислав Гриневич та ін. – К.: Благодійна організація «Благодійний Фонд «Меморіал Голокосту «Бабин Яр», 2018. – URL: <https://babynyar.org/storage/main/a7/9f/a79f5d1b95d299fa377952d1c4b88297081d938c50781072bb3f8cb3f381dbc2.pdf?>

4. Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – Днепропетровск : Институт «Ткума», 2011.

5. Круглов А., Уманский А. Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи. – Днепро : Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2019.

6. Нацистський «новий порядок» в містах України : Збірка фотографій та документів з фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». – Дніпропетровськ : Інститут «Ткума», 2015.

7. (Не)дитячі історії: помічник для роботи з виставкою / упоряд. Уфимцева Н. С., Бобров В.О. – Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2021.

8. Пам'ятаймо. Історія і уроки Голокосту. Роботи молодих дослідників 2010–2019 рр. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2020.

9. Пам'ятаймо. Історія і уроки Голокосту. Роботи молодих митців / Український центр вивчення історії Голокосту, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – К., 2020.

10. Подольський А. Ю. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні / Навч. посібник. – К.: ТОВ «Спринт-Сервіс», 2016.

11. Розслідування Голокосту від куль. 10 свідчень. – Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»; Париж: Яхад-ін Унум, 2020.

12. Стефан Брухфельд, Пол Левін. «Перекажіть це дітям вашим...» : Книга про Голокост в Європі 1933–1945. – Друге українське видання, доповнене та розширене. – Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2018.

13. «Ті, хто повертають віру в людину» : Праведники народів світу Дніпропетровської області / за ред. І. Я. Щупака. – Дніпро: Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД». 2019.

14. Уроки Голокосту в творчих роботах вчителів – учасників освітніх програм Інституту «Ткума». – Дніпро : Інститут «Ткума», 2020.

15. Уроки Голокосту: мужність, пам'ять, співчуття. – Дніпро : Інститут «Ткума», 2016.

16. Уроки Голокосту: мужність, пам'ять, співчуття. – Дніпро : Інститут «Ткума», 2017.

17. Щупак І. Я. Голокост в Україні: пошуки відповідей на питання історії : Навчальний посібник для учнів старших класів серед. загальноосвіт. навч. закладів. – Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 4-те вид., змін. і доп., 2018.

18. Щупак І. Я., Майорський В. В. Історія Голокосту : Навчальна програма для учнів 10-11 класів загальної середньої освіти (схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах. Лист Інституту модернізації змісту освіти Міністерства освіти і науки України від 20.08.2018 р. № 22.1/12-Г-800). – Дніпро : Інститут «Ткума», 2019.